

Полуторка їде, зчепивши борти,
Нажаханою Биківнею.
Чи можна поету від смерті втекти,
Віршами домовитись з нею?
Під соснами цими — останній нічліг.
Їх нудить вапном і кістками.
І робиться щось в головах у живих,
Коли в них вдивляються ями.

Наталія Бельченко

Що таке Биківня?

Биківнянське поховання жертв сталінських репресій є найбільшим на території України.

Спокійний і величавий ліс на північно-східній околиці Києва, обабіч Чернігівського шосе, став свідком кривавих злочинів комуністичного режиму. Упродовж 1937–1941 років вантажівки майже щоночі привозили тіла розстріляних у київських в'язницях НКВС (Народного комісаріату внутрішніх справ) для таємного поховання у Биківнянському лісі.

Упродовж кількох десятиліть правда про поховання у Биківні та імена жертв сталінських репресій приховувались владою від громадськості, а ліс фактично стояв пустою. Лише зі здобуттям Україною незалежності процес дослідження Биківнянської трагедії інтенсифікувався та отримав оформлення у вигляді відповідної структури.

Нині на території колишньої спецділянки НКВС УРСР у Биківнянському лісі розташовується Національний історико-меморіальний заповідник «Биківнянські могили», створений постановою Кабінету Міністрів України № 546 від 22 травня 2001 року. Через п'ять років, Указом Президента України від 17 травня 2006 року, Державному історико-меморіальному заповіднику «Биківнянські могили» надано статус Національного.

Антигуманний характер комуністичного режиму

Антигуманний характер більшовицька влада продемонструвала фактично із самого початку свого існування, а масове винищення громадян через їхні політичні погляди стало складовою масштабної політики упокорення України. Більшовики, захопивши владу на території тодішньої Російської імперії, прагнули утвердитися й в Україні.

Офіційно практику політичних репресій більшовицька влада узаконила 5 вересня 1918-го року, коли затвердила Декрет Ради

народних комісарів «Про червоний терор». Проте в Україну червоний терор прийшов раніше, у січні 1918 із вторгненням червоногвардійських загонів М. Муравйова. Дії червоногвардійців вирізнялись жорстокістю, а вбивства під приводом боротьби з «контрреволюцією» стали звичним явищем. Наступна хвиля розстрілів у Києві, Харкові, Вінниці, Житомирі та інших містах України припадає на 1919 рік і пов'язана із діяльністю Всеросійської надзвичайної комісії з боротьби з контрреволюцією і саботажем (ВНК), яка допомагала більшовикам утримати владу на окупованих територіях. Точну кількість жертв «Червоного терору» повністю встановити неможливо. Проте історики твердять, що, за офіційними джерелами, до грудня 1920 р. ВНК розстріляла 12 733 особи.

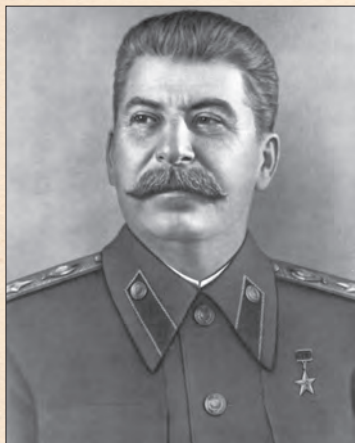
Практика та ідеологія комуністичного режиму різко відрізнялись. Офіційно декларувалися принципи «рівності, свободи й братерства», а реально відбувалось порушення соціальних і національних прав громадян — знищувалися свобода слова, конкуренція, приватна власність, заперечувалися свобода віросповідання й національний суверенітет. Зафіксоване у Конституції 1924 року право українців на самовизначення так само було номінальним.

Місцеве українське населення, як могло, чинило опір більшовицькій навалі, впроваджуваній нею колективізації та обмеженню суверенітету України. Свідченням чому стали численні селянські повстання, опозиційні погляди у середовищі інтелігенції. Відтак, комуністичний режим міг утриматися в Україні, лише проводячи послідовну репресивну політику. Проголошена політика ліквідації «куркульства як класу» (1929), перші масові арешти інтелігенції 1929–1934 років, Голодомор 1932–1933 років, введення до Кримінального кодексу УРСР поняття «контрреволюції» (1934), «Великий терор» 1937–1938 років — усі це свідчить про наполегливе обмеження культурних, національних і соціальних прав і знищення залишків української самостійності.

Політичні репресії 1937–1941 років отримали документальну та ідейну підтримку з боку вищого керівництва СРСР. Документальну — адже накази НКВС щодо т.зв. «куркульської опе-

рації» затверджувало політбюро ЦК ВКП(б), ідейну — бо масове знищення мирних громадян пояснювалось потребою будувати соціалізм. «Культ вождя» і «мудрої політики» Й. Сталіна, що насаджувався у тогочасному суспільстві, поєднувався із тезою про «загострення класової боротьби» й необхідністю знищити «залишки експлуататорських класів», які заважають рухатись до «світлого майбутнього». Сам Й. Сталін у прикінцевому слові на Пленумі ЦК ВКП(б) 5 березня 1937 року проголошував: «... нинішні шкідники й диверсанти, хоч би яким прапором вони маскувалися, троцькістським чи бухарінським, давно вже перестали бути політичною течією в робітничому русі, що вони перетворилися в безпринципну і безідейну банду професійних шкідників, диверсантів, шпигунів, убивців. Зрозуміло, що цих панів доведеться громити й корчувати нещадно, як ворогів робітничого класу, як зрадників нашої батьківщини».

Отже, ВКП(б) не лише ідеологічно виправдало вбивства мільйонів людей як «ворогів і зрадників», а й з порушенням радянського законодавства їх санкціонувало.

Сталін Йосип (спр. Джугашвілі, 9 (21) грудня 1879, Горі — 5 березня 1953, Москва) державний, політичний і військовий діяч СРСР. Генеральний секретар ЦК ВКП(б) (1925–1934), керівник уряду СРСР.

Атмосфера страху в суспільстві

Беззаконня, катування та жорстокість, з якими знищувалось українське населення під час «Червоного терору», спричинило формування деструктивних тенденцій та страху в суспільстві. Ця психологічна атмосфера страху, заохочення доносів й абсолютної покори, насаджування культу «безпомилкового вождя» поглибилась під час масових політичних репресії 1937–1941 років. Дуже добре описує ситуацію в Україні того часу письменник і публіцист Микола Приходько (у 1938 році в'язень Лук'янівської тюрми НКВС УРСР): «Київ був переповнений тривогою і страхом... Це можна було відчувати скрізь: в різних урядових і навчальних закладах, в наукових установах, на фабриках. Перед початком роботи, під час обідньої перерви й відходячи додому, люди купками, насторожено підходили до дошки наказів та оголошень і читали довгі списки звільнених з праці. А це ж кінець — сьогодні з роботи, а завтра прийдуть уночі за душею і тілом. А може й так, що прийдуть сьогодні, а вже завтра напишуть у списку. І нема куди сховатися, бо скрізь «недремлющий глаз НКВД», що притаївся на кожному кроці. Дістануть з-під землі».

На початках «Великого терору» сталінська влада організувала кілька показових судових процесів проти т. зв. «ворогів народу». Процеси «антирадянського троцькістського центру» (23–30 січня 1937) та «право-троцькістського блоку» у Москві

Ігумнов С. «Викорінімо шпигунів і диверсантів....».
Плакат, 1937 р.

(2–13 березня 1938), окрім безпосередньої розправи з колишніми однодумцями, забезпечували необхідне пропагандистське тло для загального схвалення політичних репресій і викорінення найменших проявів інакомислення. Риторика про боротьбу із міфічними «шкідниками» мала на меті приховати причини вкрай низького рівня життя громадян та виправдати провали більшовиків в економіці.

Засоби масової інформації постійно нагнітали напругу в суспільстві. У тогочасних газетах ледь не щоденно друкувалися заяви, листи, відозви, резолюції колективних зборів на робочих місцях, різноманітних мітингів, де автори й підписанти схвалювали смертні вироки для «ворогів народу», вимагали нещадної й страшної кари для «зрадників», «шпигунів», «троцькістів», «шкідників» та іншого «ворожого охвістя». Наприклад, 3 лютого 1937 року газета «Комуніст» надрукувала замітку «Волю трудящих здійснено», в якій від імені робітників та інженерно-технічних працівників київської тютюнової фабрики стверджувалось: «... з великим задоволенням зустріли вирок Най-

ПІРОГЕТАРІ ВОІХ КРАІН, ОДНАВУЄМО!

Комуністична партія (більшовицька) України

КОМУНІСТ

Орган Центр. Ком. і Київськ. Ком. КП(б)У

ЧЕРВЕНЬ

14

ПОНЕДІЛОК

1937 р.

№ 135 (5410)

ціна 10 коп.

ВИРОК НАЙВИЩОГО СУДУ—ЦЕ НАШ ВИРОК

НА ЗАГАЛЬНОМІСЬКОМУ МІТИНГУ В КИЄВІ

Результатом перемог і трудових величезних успіхів «Динамо» в Києві. До 25 тисяч трудящих столиці України взяли участь в загальноміському мітингу, присвяченому 17-ти роковинам звільнення Києва від польських окупантів.

Мітинг відкривав голова київської міської ради тов. Христин. Він говорив про величезні досягнення Радянської України за ці 17 років, які минули після звільнення Києва від польських окупантів.

— Наші успіхи свідчать про величезні перемоги. Соціалістичній країні заважають не наші свої інтенту і дисперсія. Треба ще більше гострити нашу пильність. Одним із завдань шитунів фашизму була думка продринки батьківщини — Тухачевський, Мінор, Уборевич, Боре, Ейдем, Фельдман, Циманов, Пугач. Наші славетні органи НКВС викрили цю зграю злочинних собак фашизму, засудивши Найвищим Судом до розстрілу.

Ми схвалили вирок Найвищого Суду СРСР, — це наш вирок, вирок немого трудящого народу.

Хай знають фашисти, що заступники капіталістичного світу ми ніколи не дамо помилки!

Великий радянський народ, керуваний більшовицькою партією, великим Сталіном, нещадно знищить усіх ворогів соціалізму.

Нікому не сподіяти нашого переможного руху вперед!

Ми жиро будемо щастя нашого народу. Ми ражимо головно на весь світ — ми війни не хочемо, ми стоїмо за мир, але ми завжди готові до оборони нашої батьківщини, і якщо ворог намісниться накласти на нашу країну, ми під прапором радянської влади, партії Леніна—Сталіна будемо його бити і доб'ємо остаточно і до кінця.

Фрагмент статті
«Вирок найвищого
суду — це наш вирок!»
// Комуніст. — 1937. —
14 червня.

Робітниця фабрики ім. Горького Л. Роффе читає в обідню перерву газету з матеріалами про процес «право-троцькістського блоку» // Більшовик. — 1938 р. — 05 березня.

вищого Суду над ворогами народу. На мітингові в словах усіх промовців звучала одна думка «цей вирок є здійснення волі всіх трудящих». Стахановка набивного цеху тов. Дубакова, комсомолец-стахановець механоскладального цеху тов. Руденко та інші висловлювали великий жаль, що на лаві підсудних не сидів головний натхненник злочинів, головний прислужник фашизму — кривавий Троцький».

На тлі масового психозу — шпигуноманії, пошуків «ворогів народу», викриття «троцькістів» радянська пропаганда гучно прославляла досягнення більшовиків. Як найбільші досягнення влади подавались схвалення нової «сталінської» Конституції (1936) та проведення виборів до Верховної ради СРСР у грудні 1937 року.

Що таке Великий терор 1937–1938 років?

Наймасовішого характеру знищення людей набуло у 1937–1938 роках, які прийнято називати «Великим терором». Масштаби «Великого терору» вражають, а кількість жертв обраховується сотнями тисяч осіб.

Основними причинами «Великого терору» історики вважають бажання Й. Сталіна після його приходу до влади ліквідувати реальних і потенційних противників режиму, досягти повного упокорення населення шляхом винищення окремих національних і соціальних груп, завершити «кадрову революцію» й утвердити авторитарний стиль керівництва.

Секретно РОЗСЕКРЕЧЕНО № 00447 <u>ОПЕРАТИВНИЙ НАКАЗ</u> НАРОДНОГО КОМИСАРА ВНУТРІШНІХ СПРАВ СРСР 30 липня 1937г. №00447 г. Москва. Матеріалами слідства по справах антисовєтських формувань установлюється, що в деревні осело значительное количество бывших кулаков, ранее репрессированных, окризовавшихся от репрессий, бежавших из лагерей, ссылки и трудпоселков. Кроме этого, в прошлом репрессированных церковников и сектантов, бывших активных участников антисовєтских вооруженных выступлений. Остались почти нетронутыми в деревне значительные кадры антисовєтских политических партий /эсеров, грузинков, дашнаков, мусаватистов, итхадистов и др./, а также кадры бывших активных участников бандитских востаний, бежав, жандармов, ропатриентов и т.п.	<u>17. ПОРЯДОК ВЕДЕНИЯ СЛЕДСТВИЯ.</u> 1. На каждого арестованного или группу арестованных заводится следственное дело. Следствие проводится <u>ускоренно и в упрощенном порядке.</u> В процессе следствия должны быть выявлены все преступные связи арестованного. 2. По окончании следствия дело направляется на рассмотрение тройки. К делу приобщаются: ордер на арест, протокол обыска, материалы, изъятые при обыске, личные документы, анкеты арестованного, агентурно-учетный материал, <u>протокол допроса и краткое обвинительное заключение.</u> НАРОДНИЙ КОМИСАР ВНУТРІШНІХ СПРАВ СРСР ГЕНЕРАЛЬНИЙ КОМИСАР ГОСУДАРСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ КАЗОВ. С подлинным верно: ОПЕРАТИВНИЙ СЕКРЕТАРЬ ГИТВ КОЧЕРЖИГ /УЛЫМОВ/ ВЕРНО:
---	--

Фрагмент Оперативного наказу Народного комісара внутрішніх справ СРСР № 00447 від 30.07.1937 р. «Про репресування колишніх куркулів, карних злочинців та інших антирадянських елементів».

Офіційно початком «Великого терору» став оперативний наказ НКВС СРСР № 00447 «Про репресування колишніх куркулів, карних злочинців та інших антирадянських елементів» від 30 липня 1937 року, затверджений Політбюро ЦК ВКП(б) 31 липня 1937 року. Проте наявні документи НКВС (накази, листування, телеграфи) свідчать, що масові репресії готувалися заздалегідь, а наказом лише формалізували потрібні процеси.

Принципи «планового господарювання» НКВС застосувало до масового знищення мирних громадян. Наказом №00447 упроваджувались спеціальні ліміти (плани) на вироки по всьому СРСР. Вироки були: I категорії — на розстріл та II категорії — на ув'язнення в таборах ГУЛАГу. Україна отримала смертельні ліміти по всіх тодішніх 11-ти областях та Молдавській АРСР, що на той час входила до складу УРСР. Якщо первинний ліміт для України за I категорією, виділений для особливих трійок НКВС, становив 26150 осіб, то у січні 1938 року він був збільшений до 83122 осіб. Із проханням про додаткові ліміти в Москву неодноразово звертались наркоми внутрішніх справ УРСР Ізраїль Леплевський (червень 1937 — січень 1938), Олександр Успенський (січень — листопад 1938).

Слідчі психологічним знущанням і нелюдськими тортурами «вибивали» з арештованих потрібні зізнання. Київська обласна трійка НКВС, Вища Московська двійка та різні судові органи (виїзна сесія Військової Колегії Верховного Суду СРСР, військові трибунали) ухвалювали рішення про розстріл за переважно сфальшованими, бездоказовими справами.

Леплевський Ізраїль (1896, за ін. даними 1894 — 28.07.1938) — керівник ГПУ в Україні, з 14 червня 1937 до січня 1938 — нарком внутрішніх справ УРСР. Розстріляний у Москві.

Україна у 1937–1941 роках перетворилась фактично на «фабрику смерті». Ще до початку дії оперативного наказу № 00447, у червні 1937 року, розпочались масові арешти, а 10 липня 1937 року політбюро ЦК КП(б)У розіслало по областях УРСР вказівку про початок роботи позасудових репресивних органів — обласних трійок УНКВС, створених для спрощення процедури слідства.

До складу трійки входили: як голова — начальник відповідного Управління НКВС, члени — прокурор області, краю чи республіки і перший секретар обласного, крайового або республіканського комітету ВКП(б). Трійка як позасудовий орган одночасно виконувала кілька функцій — слідчу, обвинувачувальну та репресивну. Заарештований був фактично позбавлений

права на захист (на адвоката) чи оскарження вироку. Переважна більшість справ була побудована не на фактах, а на власних свідченнях обвинувачених. Свідчення, як правило, не перевірялись, жодними доказами провини арештованого, як правило, не цікавилися. Наприклад, як «речові докази» у справах письменника Миколи Борисова та лектора при Народному комісаріаті освіти у Києві Дмитра Вікторова-Чеховича фігурують газети та листи мовою есперанто.

Успенський Олександр
(1902 — 28.01.1940) —
народний комісар внутрішніх
справ УРСР (25.01.1938 —
14.11.1938). Власноруч мордував
заарештованих. Розстріляний
у Москві.

Вироки обласних «трійок» виконувались досить оперативно. Розгляд справ заарештованих, винесення вироків репресованим часто здійснювались із порушенням процесуальних норм, прав людини і громадянина, суперечили нормам Конституції

Дені В.,
Долгоруков М.
«Хай живе
НКВС...».
Плакат, 1939 р.

СРСР 1936 року. Зрештою, існування та функціонування Особливої наради і трійок НКВС також порушували радянську законність.

«Великий терор» згорнули теж за вказівкою вищого партійного і державного керівництва. 17 листопада 1938 року ЦК ВКП(б) і Рада народних комісарів СРСР ухвалили постанову «Про арешти, прокурорський нагляд і провадження слідства», за якою правоохоронні органи орієнтували на припинення «великої чистки» та відновлення елементарної законності. Цією постановою партійне керівництво прагнуло відмежуватися від масових політичних репресій, поклавши відповідальність виключно на НКВС та «ворогів народу й агентів іноземних розвідок», які потрапили в його управлінські структури. Наступним кроком стала фізична ліквідація безпосередніх організаторів і виконавців «Великого терору» на місцях. Серед істориків існують дискусії щодо причин згортання «Великого терору», але з-поміж основних називають значні втрати висококваліфікованих кадрів.

Незважаючи на офіційне згортання «Великого терору», масові репресії тривали й надалі. У Києві та області розстріли відбу-

20 грудня 1937 року генеральний секретар ЦК КП(б)У С. Косіор і нарком внутрішніх справ УРСР І. Леплевський прийняли групу нагороджених урядом СРСР до XX-річчя ВЧК – ОДПУ – НКВС орденами робітників НКВС УРСР // Вісті. – 1937. – 22 грудня.

вались до вересня 1941 року, фактично до початку нацистської окупації. Зокрема, 7 липня 1941 р. у Києві був розстріляний військовий і політичний діяч Бернард-Людвиг Розенберг-Чорний, 10 липня 1941 року — священник Андрій Бандера.

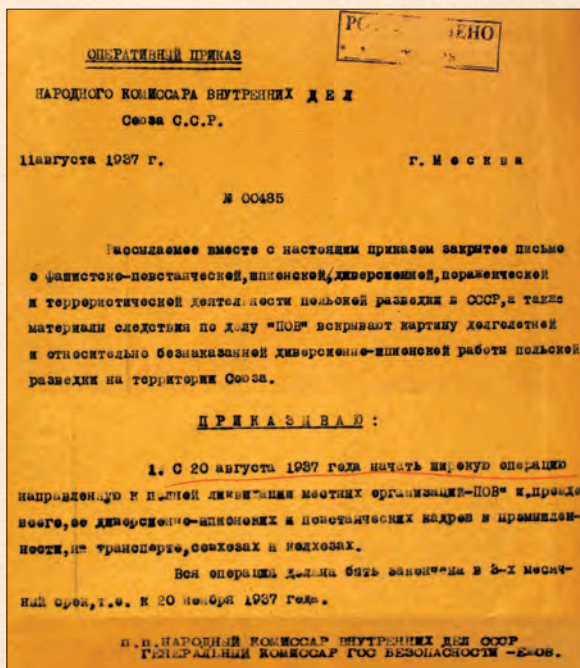
В Україні наслідками комуністичного терору 1937–1941 років стали: значна кількість жертв політичних репресій, «Розстріляне відродження», тобто знищення мистецької та наукової еліти, ліквідація відносної самостійності УРСР шляхом репресій проти адміністративного апарату, моральна деформація суспільства, спровокована доносами, відмовою від родинних зв'язків із «ворогами народу» тощо.

Політичні репресії 1937–1938 років, окрім українців, уповні зачепили представників національних меншин та іноземних громадян, що проживали на території України. У межах «Вели-

кого терору» НКВС організувало та провело серію масових національних операцій. Формальним приводом стала боротьба зі «шпигунами» іноземних розвідок та «диверсантами» капіталістичних країн. Як свідчать архівні документи, серед представників національних меншин найбільше постраждали поляки, росіяни та німці. Треба, однак, зазначити, що в межах національних операцій розстрілювали також українців і представників інших національностей.

Ще до офіційного початку масових політичних репресій, а саме — 25 липня 1937 року за оперативним наказом НКВС СРСР розпочалась т.зв. «німецька операція», спрямована проти громадян Німеччини, які працювали за контрактами в СРСР, зокрема, на промислових підприємствах чи в установах. Фактично репресіям були піддані не лише іноземні громадянами, але будь-які особи німецького походження або народжені в Німеччині.

Фрагмент
оперативного
наказу Народного
комісара внутрішніх
справ СРСР
Миколи Єжова
№ 00485
від 11. 08. 1937 р.

11 серпня 1937 року за наказом НКВС СРСР № 00485 розпочалась «Польська операція». Відповідно до його положень репресіям підлягали члени ПОВ (Польської організації військової). Організація створювалась поляками наприкінці XIX століття для збройної боротьби проти царського уряду. В Україні перестала існувати ще у 1921 році після масових арештів членів організації чекістами. Тільки з червня по грудень 1937 року в рамках зазначеної операції НКВС по Києву та області розстріляло 4467 поляків.

Гагенмейстер Володимир
(30 червня 1887,
Виборг — 20 січня 1938)
— український графік,
мистецтвознавець та
видавець.

Зокрема, за абсурдним звинуваченням — «участь в українській націоналістичній організації та шпигунство на користь буржуазної Польщі» — 20 січня 1938 року в Києві був розстріляний Володимир Гагенмейстер, український графік, мистецтвознавець, який створив мистецько-промислову профшколу в Кам'янці-Подільському, розгромлену 1933 року за «надмірну популяризацію українського мистецтва».

Паралельно з вже згаданими операціями проводились: «румунська», «латиська», «грецька», «іранська», «харбінська», «афганська», «проти болгар і македонців». Крім того, НКВС часто розстрілював представників інших національностей поза будь-якими наказами.

«Катинський слід» в Україні

17 вересня 1939 року радянські війська після підписання сумнозвісного «пакту Молотова-Ріббентропа» вторглися на тогочасну територію Польщі. Унаслідок цих подій у полон потрапили тисячі польських військових. За рішенням Політбюро ЦК ВКП(б) від 5 березня 1940 року розпочались масові страти

військовополонених, розстрілу підлягали 25700 польських офіцерів, захоплених Червоною армією в результаті змови Сталіна з Гітлером щодо спільного загарбання Польської держави. Частина захоплених у Західній Україні та Західній Білорусі полонених поляків таємно вивезли до в'язниць Харкова, Києва та Херсона, де їх розстріляли «за полегшеною процедурою», практично без суду та слідства співробітники НКВС.

Кати і тюрми

У Києві заарештованих утримували, а згодом розстрілювали у кількох установах системи НКВС. В'язницею під номером 1 в системі Управління місць утримання НКВС УРСР була Лук'янівська (вул. Дегтярівська, 7-6). До більшовицького перевороту 1917 року у в'язниці побувало багато відомих у різні часи бранців, зокрема, українські діячі М. Бердяєв, В. Винниченко, С. Петлюра. Під час «Великого терору» у спецблоці розташовувався кабінет коменданта з особливих доручень, у якому в нічний час розстрілювали «ворогів народу», а їхні тіла таємно ховали на прилеглому до

Лук'янівська в'язниця. У 1930-х – 1940-х роках в'язниця № 1 Управління місць ув'язнення НКВС УРСР (вул. Дегтярівська, 13).

в'язниці Лук'янівському цвинтарі. Влітку 1937 року місць для поховання жертв перестало вистачати, тому в НКВС УРСР виникла гостра потреба в новому місці поховань.

Свідчення письменника Микола Приходька: «Інакше в'язниця жила ночами. Починаючи від 11-ої ночі й до 2-ої за північ, брали людей на допити, або кудись — безповоротно.... Катівня працювала повною парою. Дуже рідко обходилося без викликів.

На світанку, чи вже тоді як зовсім розвиднилося повертались люди з допитів і часто ми не впізнавали їх — так вони були розмальовані синяками й кривавими плямами.

Часто бувало, що людину після допиту «штурпаки» волочили за руки чи ноги по коридорі і як паунок кидали до камери. Бувало й так, що людину викликали на допити без перерви на протязі кільканадцяти днів. Від побиття й без сну, людина приходила до стану отупілого божевілля. І зрештою, заломившись, підписувала будь-які легенди слідчого».

Ще одним місцем масових розстрілів в Києві у 1934–1938 роках стала внутрішня в'язниця НКВС УРСР, розташована в будівлях колишнього Київського інституту шляхетних дівчат (після Другої світової війни — Жовтневий палац).

Колишній Інститут шляхетних дівчат (вул. Інститутська, 1).
У 1934 – 1938 рр. у будівлі розташовувався Народний комісаріат внутрішніх справ УРСР. Фото 1957 р.

У підвалах та гаражі наркомату розстрілювали переважно за ви роками виїзної сесії Військової Колегії Верховного Суду СРСР.

Також місцем масових розстрілів у 1937–1938 роках був київський міський відділ та управління НКВС по Київській області, розташовані в колишньому маєтку графині Уварової по вул. Рози Люксембург, 16 (нині — вул. Липська). Питому вагу розстріляних складали засуджені за рішеннями трійки обласного управління НКВС.

У 1937-1938 рр. – Київське обласне управління НКВС
(нині – вул. Липська, 16).

Пояснення пенсіонера НКВС М. Мусоргського Прокурору Української РСР: «...поясняю, что в качестве водителя в областном управлении НКВД, расположенного по ул. Р. Люксембург (нині вул. Липська), работать начал в 1936 г. В период работы мне приходилось возить трупы расстрелянных врагов народа. Трупы возил только ночью. Возил трупы в район поселка Быковня, где от трассы вправо в лесу была огорожена большая территория лесного участка, которая тщательно охранялась. Когда я привозил трупы в Быковню, то там ямы уже были выкопаны. Трупы сбрасывались в ямы навалом. Расстреливали людей в подвале внутренней тюрьмы и ночью грузили на машины специальными клеща-

ми. Их брали за шею и ноги и забрасывали на кузов. Загрузив полностью машину «...» с бортами и накрывали брезентом, а затем ночью вывозили в Быковню. «...» Обычно трупы возили ночью в сопровождении сотрудников НКВД, две-три машины».

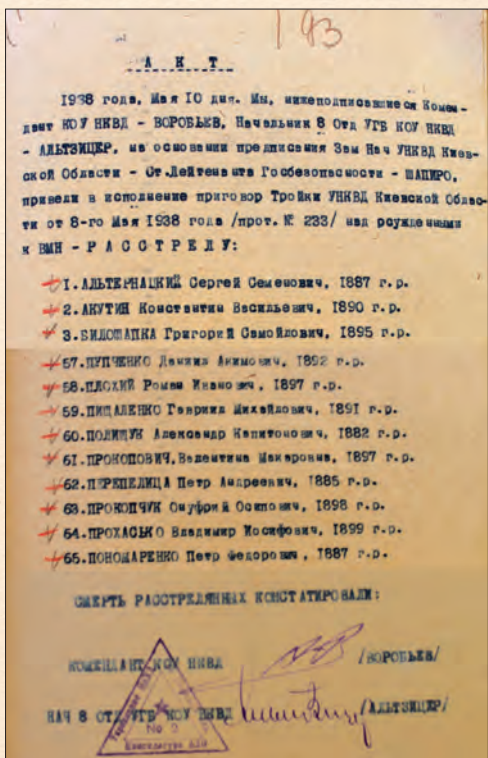
Масові страти здійснювались також в інших в'язницях Києва: внутрішній в'язниці НКВС по вул. Короленка, 15, внутрішній в'язниці УДБ НКВС УРСР, вул. Короленка, 33 та інших.

Під час «Великого терору» при обласних та республіканському НКВС УРСР існували спецкомендатури, до складу яких входили розстрільні команди на чолі з комендантом. До розстрілів залучались і працівники НКВС, які часто це робили за власною ініціативою.

Альтзіцер Шльома
(Соломон) (1898 — ?).
В органах ДПУ-УДБ
НКВС — з 1928 р.
Секретар судової
трійки при УНКВС
Київської області
у 1937–1938 рр.

Фрагмент акту
про розстріл від 10.05.1938 р.
за підписом
С. Альтзіцера.

Спецділянка НКВС УРСР у Биківнянському лісі

Таємна спецділянка НКВС УРСР у Биківні — один із найсекретніших об'єктів СРСР, на території якого упродовж 1937–1941 років відбувались таємні поховання жертв масових політичних репресій, розстріляних у київських в'язницях. Офіційно створена 20 березня 1937 року після рішення Президії Київської міської ради про відвід та відмежування земельної ділянки «для спецпотреб» у 19,20 кварталах Биківнянського лісу. Деталі цього рішення містились у т.зв. «таємній частині», яку історики ще шукають в архівах.

Фактична площа «об'єкту» складала 5,3 гектари. Територію обгородили високим суцільним дерев'яним парканом, за яким збудували спостережну вежу та будинок, встановили цілодобову озброєну охорону. Від Чернігівського шосе проклали кілька під'їзних доріг. Вантажівки ГАЗ-АА (у народі — «полуторки») ночами привозили тіла розстріляних на територію спецділянки.

Вантажівка ГАЗ-АА, подібними «полуторками» возили тіла розстріляних.

Залишки будинку охорони на території колишньої спецділянки НКВС у Биківнянському лісі. Фото з місця розкопок, 2006 р.

У задалегідь підготовлені ями скидали навалом тіла жертв, які присипались вапном та засипались ґрунтом.

Щоб приховати правду про призначення ділянки, серед місцевого населення поширювалась легенда про артилерійський склад, нібито розташований на території спецоб'єкту. Це була вдала легенда, позаяк до 1923 року у тій місцевості (від Броварів до околиць старої Дарниці) знаходився артилерійський полігон київського казенного заводу «Арсенал».

На території спецділянки, за свідченням місцевих жителів, розстрілювали у серпні — вересні 1941 року. Тоді у ліс завели колони, ймовірно, в'язнів київських тюрем та заарештованих органами НКВС при відступі радянських солдат і офіцерів.

Свідчення Куковенка Петра: «... Зона, обгороджена «зеленим парканом», площею близька 5 га, була побудована влітку 1937 р. Після цього зразу туди ночами стали возити невідомі вантажі. Мені на той час було 21–22 роки, ми часто бачили, як у зону за «зелений паркан» везли

колонами (іноді по 5–6 вантажних машин») щось, накрите зверху брезентом. Так відбувалося у великій таємниці 5 років (1937–1941), тобто до німецької окупації. Але що возили, було невідомо, казали, що снаряди.

Коли Биківню узяли німці, то туди невдовзі приїхали німецькі представники, покликали декілька чоловік з лопатами, в тому числі мене, і повели у зону, що стояла пуста. Там вони заставили нас викопувати ями. Ми відкопали і побачили, що в ямах закопані радянські люди.

У війну німецькі солдати туди нікого не возили і там нікого не розстрілювали. Зона всю війну стояла пуста.

Окрім Биківнянського лісу, місцями масових поховань жертв політичних репресій 1937–1941 років стали Рутченкове поле (Донецьк), Вінниця, урочище Дем'янів лаз (Івано-Франківськ), урочище Саїна (Львівська область), Тюрма на Лонцького (Львів), П'ятихатки (Харків), Умань, Черкаси, Чернігів, Одеса, Дніпропетровськ.

Під час «Великого терору» аналогічні спецділянки будувались по всій території СРСР. Донині у вигляді, близькому до початкового, збереглася схожа спецділянка НКВС у Ленінградській області («Левашовська пустинь»), позаяк функціонувала практично до 1989 року.

Людський вимір Биківнянської трагедії

Масові політичні репресії 1937–1941 років охопили усі соціальні прошарки населення України. Десятки тисяч жертв «Великого терору» знайшли у Биківні свій останній спочинок. Нині ми знаємо імена далеко не всіх, похованих тут, оскільки частина архівно-кримінальних справ і процесуальних документів була знищена, інша — довгий час ретельно приховувалась за грифом «Секретно».

На думку істориків, загальна кількість похованих у Биківні може становити від 20 до 100 тис. осіб.

У Биківні поховані тисячі митців, священиків, управлінців та службовців усіх рівнів, селян і робітників, представників націо-

нальних меншин. На околиці Києва у Биківнянському лісі знайшли свій останній спочинок Михайло Бойчук (1882–1937) — художник, засновник мистецької школи бойчуківців, Михайль Семенко (1892–1937) — поет-футурист; Кирило Гетьман (1903–1937) — директор Київського театру ім. І. Франка; Микола Касперович (1885–1938) — живописець і реставратор, Василь Седляр (1899–1937) — художник, Олександр Асаткін (1885–1937) — директор Інституту економіки АН УРСР; Федір Козубовський (1895–1938) — академік АН УРСР, директор Інституту матеріальної культури; Василь Липківський (1864–1937) — митрополит УАПЦ, Андрій Бандера (1882–1941) — священник УГКЦ, капелан, батько Степана Бандери та інші.

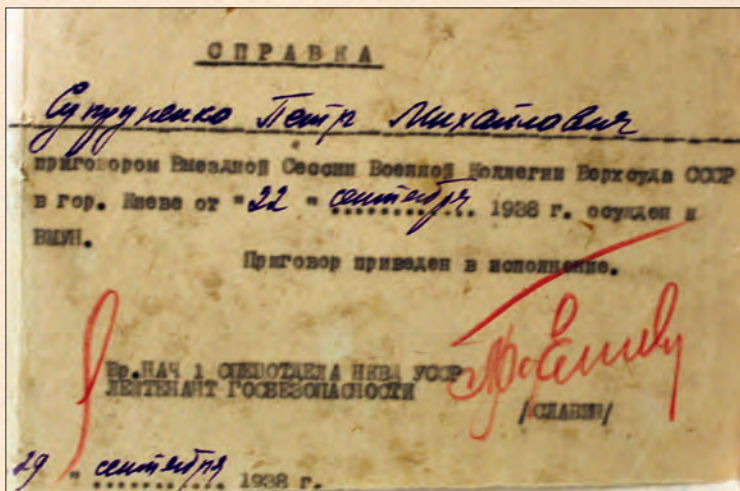
Ось біографії деяких закатованих у Києві осіб.

Супруненко Петро (1893, м. Кременчук — 22.09.1938, Київ) — академік, директор Інституту транспортної механіки Всеукраїнської АН.

Супруненко Петро, академік, директор Інституту транспортної механіки Всеукраїнської АН. Народився 1893 року в Кременчуці. У 1919 р. закінчив Київський політехнічний інститут, і все своє подальше життя пов'язав із транспортною механікою. Автор понад 60 наукових праць та низки винаходів у цій галузі. П. Супруненко був заарештований за приналежність до «української націоналістичної контрреволюційної організації». На допитах П. Супруненко розповідав про своє знайомство з академіками М. Грушевським, К. Симінським, а також зазначав, що «не погоджувався із заходами партії та уряду з колективізації та розкулачування. Працюючи в транспортному інституті АН, я свідомо засмічував його соціально-ворожим елементом». На останньому допиті 21 вересня 1938 року П. Супруненко зізнавався у тому, що, крім «української націо-

ному інституті АН, я свідомо засмічував його соціально-ворожим елементом». На останньому допиті 21 вересня 1938 року П. Супруненко зізнавався у тому, що, крім «української націо-

Довідка про розстріл П. Супруненка від 22.09.1938 р.

налістичної організації», належав ще й до «антирадянської організації — Польської військової організації», на користь яких здійснював активну шпигунську й диверсійну роботу. У цей же день виїзна сесія Військової колегії Верховного суду СРСР затвердила вирок, а наступного- 22 вересня 1938 П. Супруненка розстріляли. Реабілітований 1956 року.

Устименко Лазар, штабс-капітан, кавалер орденів Георгія чотирьох ступенів (солдатських) і офіцерських — Станіслава III-го ступеня, Анни III-го ступеня і Володимира IV ступеня. Народився 1884 р. у с. Устимівка Білоцерківського району Київської області. Військову службу почав у 1905 році, демобілізований 25 грудня 1917 року. З 1919 р. — командував полком армії УНР. На допитах Л. Устименко зазначав, що в рідному селі мав вербувати людей у повстанську армію, але не встиг цього зробити, бо почалися арешти. Відтак, визнав себе винним у тому, що був «учасником контрреволюційної повстанської організації та здійснював підривну роботу». Розстріляний органами НКВС у Києві 25 квітня 1938 року. Реабілітований 15 листопада 1957 року.

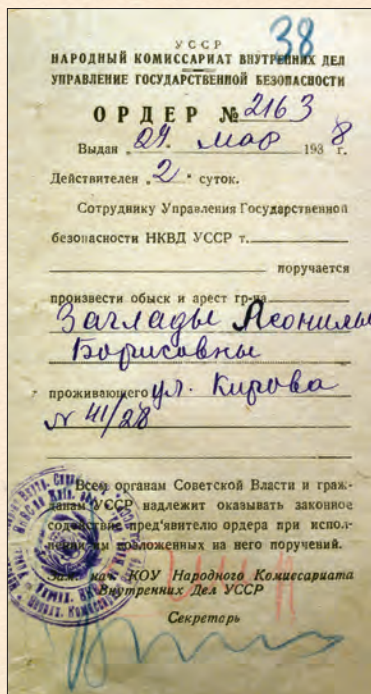

Заглада Леоніла
(1896 — 28.04. 1938, м. Київ) —
етнолог, дослідниця української
традиційної культури.

налістка Л. Заглада, приятелька наймахровіших контрреволюціонерів і шпигунів, виступає з фашистськими концепціями, оббріхуючи сучасне українське народне мистецтво».

Заарештована 30 березня 1938 року співробітниками управління НКВС по Київській області. Під час арешту у Л. Заглади конфіскували увесь архів. Її звинуватили в активній участі в контрреволюційній військово-повстанській організації (з 1934 року), проведенні шкідницької роботи в музеї, а також систематичній контрреволюційній агітації проти радянської

Заглада Леоніла, етнолог, дослідниця української традиційної культури. Народилась 1896 р. у Києві. У 1924 році закінчила Київський археологічний інститут. У 1928–1934 працювала в Етнографічному музеї ВУАН, досліджувала народні промисли, традиції українського харчування, дитячий побут. У тогочасній пресі дослідницю цькували і ганьбили у душі «віянь часу»: «Буржуазна націо-

Ордер на обшук і арешт
Л. Заглади від 29. 03. 1938.

влади. Засуджена рішенням трійки управлінням НКВС по Київській області до розстрілу 11 квітня 1938 року. Розстріляна 28 квітня 1938 р. у Києві. Реабілітована 21 травня 1957 року «за відсутністю складу злочину».

Кондрацький Адольф народився 1904 р. у Бердичеві Житомирської області. Після закінчення військової академії служив на посаді начальника штабу батальйону 4-ї окремої танкової бригади Київського військового округу. Разом із сім'єю проживав у Києві. Заарештований органами НКВС УРСР 12 жовтня 1937 року. Звинувачений у державній зраді (схвально відгукнувся про маршала М. Тухачевського). У справі жодних доказів провини не було. Засуджений московською двійкою (нарком внутрішніх справ СРСР М. Єжов, прокурор СРСР А. Вишинський) до розстрілу. Розстріляний 26 грудня 1937 року у Києві. Реабілітований 1 листопада 1957 року.

Кондрацький Адольф
(1904, м. Бердичів —
26.12.1937, Київ).

Приховування правди

Радянський режим доклав надзвичайних зусиль, аби правда про злочини тоталітаризму ніколи не стала відомою майбутнім поколінням. Усі матеріали, що містили бодай якусь інформацію про справжні події «Великого терору», отримали гриф «Секретно» або подібні. Рідним і близьким людей, які вже були вбиті й поховані в Биківні, в столах довідок НКВС повідомляли: «такий-то, засуджений на 8, 10, 25 років без права листування». Пізніше, вже у 1955 році, КДБ СРСР випустив Директиву №108 сс, в якій дав вказівку повідомляти родичам розстріляних, що їх рідні «померли в місцях позбавлення волі, а в необхідних ви-

Справка

86

В УДО КГБ при СМ УССР поступило заявление гр-ки Левитской Марии Тарасовны, родившейся своего мужа Левитского Алексея Федоровича, 1891 г. рождения, арестованного в 1937 году органами НКВД в г.р. Киеве.

В 1937 г. был арестован органами НКВД как агент германской разведки и гестапо и в порядке приказа НКВД СССР № 00439 12 октября 1937 года осужден к ВМН, а 19 октября 1937 года приговор приведен в исполнение.

Рассмотрев заявление гр-ки Левитской Марии Тарасовны и руководствуясь указанным КГБ при СМ СССР № 10888 от 24 августа 1955 года считаю возможным объявить гр-ке Левитской М.Т. с тем, что ее муж Левитский А.Ф. находясь в местах заключения 14 декабря 1943 года умер от рака печени.

Зам. Начальника УДО в УДО КГБ
при СМ УССР - Капитан

В.В.В.

В.В.В.

Сопосыл: Начальник УДО в КГБ при
СМ УССР - Майор

В.В.В.

В.В.В.

17 декабря 1955 г.

г.р. Киев.

Фрагмент Довідки
на О. Левитського
від 17.12.1955 р.

Довідка
про розстріл
О. Левитського
від 19.10.1937 р.

СОВЕРШЕННО СЕКРЕТНО 82

СПРАВКА

/ к следственному делу УТБ НКВД УССР № 864 / 1937г/

Левитский Алексей Федорович

14/8

1937г осужден по первой категории/протокол № 2

Приговор приведен в исполнение 19/8 1937г/

НАЧ 1 ОТДЕЛЕНИЯ 8 ОТДЕЛА
УТБ НКВД УССР
ДЕПОНАТ ГОСБЕЗОПАСНОСТИ

/Гроссман/

падках, при рішенні майнових або інших правових питань, реєструвати в загсах смерть розстріляних із видачею заявникам свідоцтв, в яких дати смерті вказувати у межах 10 років з дня арешту, а причини смерті — вигадані».

Саме таку довідку отримали — дружина археолога Трохима Теслі, розстріляного 27 листопада 1937 року, дружина поета Івана Маловічка, розстріляного 26 листопада 1937 року й тисячі інших.

Радянська влада продовжувала приховувати правду про сталінські злочини передвоєнного періоду фактично до кінця 1980-х років.

«Надзвичайна державна комісія по встановленню фактів злочинств німецько-фашистських загарбників....» у Києві у своєму повідомленні 1944 року фактично не згадала про масові поховання на території Биківнянського лісу. Намагалась донести інформацію про масові поховання жертв політичних репресій 1937–1941 років у Биківнянському лісі до світової громадськості лише українська діаспора, але її публікації не набули широкого розголосу.

Упродовж 1970-х-1980-х років на місці масових поховань у Биківні хазяйнували мародери, які розкопували братські могили. Мародерство процвітало, навколо в лісі валялись викопані людські рештки, черепи з кульовими отворами у потилиці.

Шлях до правди

Першими про поховання жертв НКВС у Биківні написали нацистські окупанти. Одразу після захоплення Києва 19 вересня 1941 року вони зацікавились так званим «воєнним об'єктом», розташованим у Биківнянському лісі й швидко довідались про те, які ж «снаряди» там зберігались. Розкопки у Биківні провели за розпорядженням німецької адміністрації із залученням місцевих мешканців та представників преси.

29 вересня 1941 року «Berliner Börsen Zeitung» («Берлінська біржова газета») написала про поховання у Биківнянському лісі:

«Було знайдено місце вбивств у виконанні ГПУ. Мертві тіла просто накидані, один чоловік лежить у ямі із пробитим черепом, зі здертою зі стоп шкірою, поряд із ним жінка із виразом болю на обличчі закатованої до смерті». У статті, яку передрукувала низка українських газет («Львівські вісті», «Українське слово»), згадувалось про свідчення Семена Дембовського, мешканця села Биківня. У 1945 році С. Дембовського засудили на 10 років ув'язнення у табори за те, що показав німцям місце поховань жертв НКВС.

Під час нацистської окупації спецділянка НКВС у Биківнянському лісі не використовувалась за призначенням, а після звільнення Києва Червоною армією в листопаді 1943 року паркан із будиночком розібрали для потреб місцевих жителів.

На початку 1960-х років про Биківню заговорили і в УРСР. Члени Київського клубу творчої молоді: Лесь Танюк, Алла Горська та Василь Симоненко звернулись із відповідним листом до вищих партійних органів, проте офіційної відповіді вони не отримали. Незабаром Аллу Горську було вбито за нез'ясованих обставин, а Василя Симоненка кілька разів по-звірячому побили міліціонери у відділку, після чого він помер.

Свідчення Леся Танюка: «Якось до нас на вечір Курбаса прийшла жінка і розповіла, що, окрім північних Соловків, є ще й «українські Соловки». Вона була завучем школи в Биківні. Тоді ми й створили комісію. Та жінка з нами не пішла, послала дідуся. ... Був вогкий вересень, земля вгиналася під ногами. Дідусь каже: де вгинається — там і яма. Десь на середині нашої подорожі Василь бере мене за руку і каже: «Подивись, що там!». Кажу, діти грають у футбол. «А ти придивись, чим!». Підійшли поближче і бачимо, що діти грають маленьким дитячим черепом, простреленим ззаду. А на воротах у гравців лежать інші черепи. Те поле видалося засіяним смертю... Василь дорогою прочитав такі вірші:

Ми топчемо і ворогів, і друзів,
О бідні йорики, всі на один копил —
На цвинтарі розстріляних ілюзій
Уже немає місця для могил.

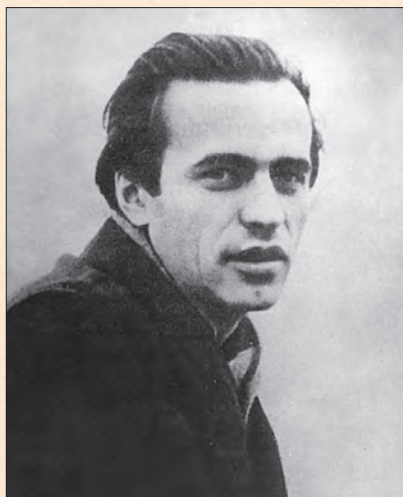
Танюк Лесь

(08 липня 1938 — 18 березня 2016) —
режисер театру кіно, народний
депутат України (I – V скликання),
голова Всеукраїнського товариства
«Меморіал» ім. В. Стуса (1992–2014).

Горська Алла

(18 вересня 1929 —
28 листопада 1970) —
українська художниця-
шістдесятниця, учасниця
правозахисного руху 1960-х років.

Симоненко Василь (8 січня 1935 —
13 грудня 1963) український поет
і журналіст, шістдесятник.

У 1970-х роках Лесь Танюк знову звернувся з листом до членів Політбюро ЦК КПРС і республіканського партійного керівництва.

У Биківню приїхав перший секретар ЦК КПУ П. Шелест. Після його приїзду на місце масових поховань розстріляних, у квітні 1971 року, за розпорядженням Ради Міністрів УРСР, працювала урядова комісія на чолі з міністром внутрішніх справ І. Головченком. За чотири дні, з 17 по 22 квітня 1971 року, комісія встановила, що в лісі знаходяться рештки радянських людей, замордованих «фашистськими окупантами». На тому роботу урядова комісія й завершила. Кримінальної справи по факту масового поховання людей не відкрили, жодного пам'ятника не встановили. Хоча під час розкопок була знайдена речі з індивідуальними ознаками, комісія залишила їх поза увагою, бо тоді б довелось визнати «нквсівський слід» поховань у Биківні.

Улітку 1987 року члени Спілки письменників України І. Драч й О. Мусієнко після отримання листа під назвою «Ями» звернулись до ЦК КПУ з проханням впорядкувати місце поховань у Биківні та встановити пам'ятник жертвам сталінського терору. У відповідь 24 грудня 1987 року влада організувала роботу нової Державної комісії під керівництвом міністра внутрішніх справ І. Гладуша. Висновок роботи цієї комісії був той самий, що і попередніх, що у Биківнянському лісі знаходяться рештки радянських людей, замордованих фашистськими окупантами.

Діяльність урядових комісій 1944, 1971, 1987 знаходилась під пильною увагою і керівництвом партійних органів УРСР. Більш того, партійними органами давалась пряма вказівка КДБ УРСР щодо здійснення заходів із виявлення можливих інспіраторів та «покладання краю провокаційним домислам, направленим на те, щоб пов'язувати події часів фашистської окупації з так зв. «жертвами сталінського терору».

У травні 1988 року влада встановила пам'ятник на братській могилі з написом: «Вічна пам'ять. Тут поховано 6329 радянських воїнів, партизанів, підпільників, мирних громадян, закатованих фашистськими окупантами у 1941–1943 рр.»

Перебудова дала можливість громадськості почати відкрито говорити про заборонену на довгі роки тему злочинів сталінського режиму.

г. Кулик
8 снт

С п р а в к а
по уголовному делу № 50-0092 по факту обнаружения
массовых захоронений граждан в районе п.Быковня

По факту обнаружения массового захоронения граждан в районе п.Быковня в г.Киеве, наряду с работой Правительственной комиссии, 5.12.88г возбуждено уголовное дело, расследование которого проводится следственной группой в составе 7 человек Прокуратуры УССР.

В ходе следствия проведена работа по установлению свидетелей, изучению архивных материалов, данных о работе Правительственных комиссий в 1944, 1971, 1987 г.г., заключений экспертиз, подготовлены и направлены необходимые запросы, изучена вся поступившая корреспонденция в средства массовой информации, относящаяся к расследуемому событию.

С 1936 по октябрь 1941 г. со стороны г.Киева после 2 часов ночи за зеленый забор регулярно заезжали грузовые автомашинны крытые брезентом. Особенно интенсивным стало движение машин в августе - сентябре 1941 года.

В результате проведенных раскопок в этом месте в 1971 и 1987 годах обнаружено массовое захоронение граждан. С места захоронения в 1987 году изъято факсимиле с надписью "Ивановский Николай Генрихович" и расческа с надписью "Прокопович В." Установлено, что Ивановский Н.Г. осужден за шпионскую деятельность в пользу Польши 2 декабря 1937 г. к расстрелу и приговор приведен в исполнение 10 декабря 1937 г. Прокопович Валентина Макаровна осуждена 8 мая 1938 г. за контрреволюционную деятельность к расстрелу и приговор приведен в исполнение 10 мая 1938 г. Прокопович В.М. в сентябре 1956 г. реабилитирована.

Прокурор следственного
управления Прокуратуры УССР *г. Кулик* В.Д.Кулик

Фрагмент довідки по кримінальній справі № 50-0092 стосовно факту виявлення масових поховань громадян у районі с. Биківня.

Биківня як місце пам'яті

У всесоюзній пресі першим надрукував матеріали про поховання жертв масових політичних репресій 1930-х — початку 1940-х років в Биківні київський кореспондент «Літературної газети» Сергій Кисельов (1954–2006). Після його публікацій в українській пресі почали з'являтися численні матеріали, присвячені Биківні, долучилась громадськість, оприлюднили свідчення очевидців тих подій. Відтак, Прокуратура УРСР 5 грудня 1988 року відкрила кримінальну справу № 50–0092 за фактом масового поховання людей в Биківнянському лісі.

На підставі отриманих під час слідства матеріалів, проведених судово-медичних та інших експертиз, допитів численних свідків, з'ясувалось, що у Биківнянському лісі упродовж 1937–1941 років здійснювались поховання у загальних могилах тисяч жертв масових політичних репресій, розстріляних органами НКВС у Києві, засуджених до розстрілу московською двійкою, трійкою управління НКВС по Київській області, рішеннями виїзної сесії Військової колегії Верховного суду СРСР, судами інших інстанцій, різноманітних трибуналів. Під тиском беззаперечних доказів, Урядова комісія 21 березня 1989 року за свідчила, що рештки тисяч таємно похованих людей належать жертвам сталінських репресій 1937–1941 років.

З-поміж значної кількості громадських діячів, які упродовж багатьох років збирали інформацію про Биківню, порушували питання про відкриття правди про злочини тоталітаризму та увічнення пам'яті замордованих, варто згадати М. Лисенка, А. Кондрацького, М. Роженка.

Уперше масово вшанували пам'ять жертв політичних репресій 1937–1941 років у Києві на мітингу 15 липня 1988 року. Зініційований учасниками Українського культурологічного клубу мітинг започаткував проведення Биківнянських поминальних днів, міжконфесійних панахид, які з часом стали традиційними.

Після того, як на вимогу громадськості з пам'ятника стерли фальшивий напис, у травні 1990 року ентузіасти вкопали ве-

Лисенко Микола
(6 березня 1927 —
1 березня 2014) —
громадський діяч, історик.

Роженко Микола
(01 лютого 1936 —
13 листопада 2012) —
філософ, громадський діяч.

Кисельов Сергій
(5 лютого 1954 — 11 грудня 2006) —
письменник і журналіст.

Кондрацький Адольф
(17 травня 1934 —
25 квітня 2015) —
історик, громадський діяч.

ликий дерев'яний хрест на пагорбі біля масового поховання, у червні того ж року змонтували бетонну панель з великим написом «Могили репресованих — 1 км».

Логічним кроком у розкритті правди про Биківнянську трагедію стало рішення урядів Польщі та України про створення спільної українсько-польської археологічної експедиції. Її головною метою було підтвердження наявності в численних масових похованнях на території 19,20 кварталів Биківнянського лісу решток осіб, що, за архівними документами спецслужб СРСР, масово розстрілювались в Київських в'язницях НКВС у 1937–1941 роках.

Братська могила з хрестом, 2011 р.

Експедиція розпочала свою роботу в 2001 році. Ексгумаційно-археологічні дослідження проводились на території колишньої спецділянки НКВС УРСР у 2001, 2006, 2007 роках. У травні 2008 року відбулись геодезичні дослідження неопрацьованих ділянок, а в 2011, 2012 роках повномасштабні дослідження місць масових поховань. За ці роки українсько-польська експедиція детально дослідила 1,5 гектари площі. Результати проведених досліджень повністю підтвердили інформацію, що у досліджених понад 200 похованнях знаходяться рештки не менше 5 тис. жертв масових політичних репресій періоду 1937–1941 років, розстріляних у київських в'язницях НКВС.

Загальний
вигляд розкопів,
2011 р.

Учасники експедиції
за роботою.
Очищення
людських
останків від
піску. Українсько-
польська
археологічна
експедиція. 2011 р.

Людські останки
із розкопів.
Українсько-
польська
археологічна
експедиція,
2001 р.

Биківня у наш час

Якщо перші вшанування пам'яті жертв сталінських репресій мали громадський характер, то в подальшому до цього процесу долучилася держава. 11 серпня 1994 року за розпорядженням Президента України ініційовано спорудження меморіального комплексу на території Биківні.

У 1995 році на території Биківнянського лісу відкрито «Пам'ятник репресованому» (скульптор Володимир Чепелик, архітектор Георгій Кислий), який мав символізувати усіх громадян України, постраждалих від репресій, заслань, депортацій.

Під час свого візиту до України 24 червня 2001 року Папа Римський Іоанн Павло II спеціально змінив офіційний маршрут і відвідав Биківнянські могили, щоб вклонитись праху похованих жертв політичних репресій.

21 вересня 2012 року в присутності Президентів Польщі та України урочисто відкрито Міжнародний меморіал жертвам тоталітаризму 1937–1941 років.

Щорічно, у третю неділю травня, до Дня пам'яті жертв політичних репресій, на території Заповідника проводяться масові меморіальні заходи за участю перших осіб держави.

